

24 juni 1922

Walther Rathenau vermoord

Slachtoffer van het Duitse keizerrijk

Een natte, bewolkte ochtend in Berlijn. Om kwart voor elf wordt een kleine open grijze personenauto in een S-bocht in de Koenigsallee ingehaald door een brulende bruine Mercedes. Achter in deze sportwagen staat een man vermoord in vliegeniersuitrusting plotseling

op. Hij vuurt met een pistoolmitrailleur acht tot tien schoten af op de passagier achter in de grijze auto. Dan gooit een tweede man in identieke uitrusting een handgranaat. Als die ontploft, spuit de Mercedes er weer vandoor. De chauffeur van de grijze auto kijkt verschrikt om in wijd opengesperde ogen. Het gezicht van zijn passagier is bebloed en deels verbrijzeld, hij bloedt uit vele wonden en overlijdt in de armen van een toevallig passerende verpleegster. Walther Rathenau is 54 jaar geworden. Wie was hij en waarom moest hij dood?

Patriot

Walther Rathenau was in 1922 minister van Buitenlandse Zaken van de Weimarrepubliek. Hij was in 1867 geboren; zijn vader was de prominente Joodse zakenman Emil Rathenau, die in 1883 de Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG) oprichtte. Mede dankzij de aankoop van enkele patenten van de Amerikaanse industrieel-uitvinder Thomas Edison werd AEG de motor achter de elektrificatie van Duitsland. Het bedrijf groeide uit tot een van de grootste industriële conglomeraten en de familie Rathenau werd schatrijk.

De jonge Walther had veel mee, maar zijn Joodse afkomst speelde hem parten. Deze verhinderde dat, toen hij na zijn studies natuurkunde, scheikunde en filosofie in 1890 vrijwillig dienst nam in het elitaire Garde-Kürassier-Regiment, hij reserveofficier kon worden, zijn vurige wens. Ook in diplomatieke dienst was hij niet welkom. Rathenau trad in de voetsporen van zijn vader als AEG-bestuurder, maar zou zich zijn hele leven tweederangs burger blijven voelen.

Niettemin spande hij zich tijdens de Eerste Wereldoorlog in voor Duitsland. Hij was geen voorstander van de oorlog, maar wel een patriot. Rathenau had al snel in de gaten dat de Duitse economie niet klaar was voor een langdurig conflict. Op zijn instigatie en onder zijn leiding kwam er in het ministerie van Oorlog een Kriegsröhstoffabteilung, die zich toedeed op het verwerven en optimaal benutten van voor de oorlogsindustrie onmisbare grondstoffen zoals kolen en staal. Anders gezegd: Rathenau plande de oorlogseconomie.

Walther Rathenau tussen 1910 en 1920 (Library of Congress).





Rathenau plande in de Eerste Wereldoorlog de oorlogseconomie. Met deze affiches uit 1917 probeerde de overheid de bevolking te overtuigen om obligaties te kopen (Library of Congress).



Zijn briljante jongleerwerk in tijden van schaarste werd door vriend en vijand geprezen. Minder bekend is dat Rathenau voorstander was van de inzet van Belgische dwangarbeiders en in november 1918 tegen de wapenstilstand was: Duitsland moest doorvechten om een betere positie aan de naoorlogse onderhandelingstafel te creëren.

Sociaal kapitalisme

Rathenau mengde zich van jongs af aan nadrukkelijk in het publieke debat. Zo pleitte hij in 1913 voor de vorming van een Europese economische gemeenschap. Ook was hij wars van zionisme. Rathenau vond dat Joden moesten assimileren. Als rijke industrieel zag hij begrijpelijkerwijs niets in socialisme en communisme, maar hij bepleitte wel een maatschappelijke revolutie: noodzakelijk was een vorm van sociaaleconomische planning, waarbij de overheid deels eigenaar van belangrijke industrieën moest zijn en een stevig fundament voor economische activiteiten moest bieden. Je mocht niet alles aan de markt overlaten. Zijn oorlogseconomie beschouwde hij als mooie praktijkoefening. Het Duitse keizerrijk was na de Eerste Wereldoorlog verdwenen, alles moest opnieuw worden bedacht. Rathenau barstte van de ideeën, maar kreeg als politieke buitenstaander moeilijk voet aan de grond. Uiteindelijk vond hij medestanders bij de links-liberale Deutsche Demokratische Partei, die een 'sociaal kapitalisme' predikte. De DDP speelde in de eerste jaren van de naoorlogse Weimarrepubliek een belangrijke rol. In 1919 werden 75 leden in de Nationale Vergadering gekozen en daarna vormde de DDP samen met de sociaaldemocratische SPD en de christendemocratische Zentrumspartei de eerste regering van de nieuwe republiek.

Herstelbetalingen

In mei 1921 kreeg Rathenau de kans om zijn ideeën voor Duitsland in praktijk te brengen als minister van Wederopbouw in het kabinet-Wirth I. Dit kreeg zware kritiek – vooral vanaf de rechterzijde van het politieke spectrum – omdat het instemde met het betalen van 132 miljard goudmark (wat overeenkwam met circa



Rathenau als minister op bezoek in Oslo (Nationale Bibliotheek Noorwegen).

Organisation Consul was het geesteskind van kapitein Hermann Ehrhardt. Na de Eerste Wereldoorlog werd hij de aanvoerder van de Marinebrigade Ehrhardt, een van de paramilitaire vrijkorpsen die in de eerste jaren van de Weimarrepubliek in actie kwamen om linkse revolutiepogingen neer te slaan. Nadat het Verdrag van Versailles op 10 januari 1920 in werking trad, moesten de vrijkorpsen worden ontbonden. Ehrhardt en zijn mannen trokken vervolgens getooid met hakenkruisen op naar Berlijn om de macht te grijpen. Deze 'Kapp-putsch' onder leiding van Wolfgang Kapp liep uit op een mislukking.

Ehrhardt werd gezocht en dook onder in Beieren, waar hij de geheime Organisation Consul oprichtte, vernoemd naar het alias Consul Eichmann dat hij er gebruikte. De 5000 leden waren veelal geharde oud-soldaten uit de Marinebrigade die samen met rechtse sympathisanten in heel Duitsland een netwerk vormden.

In het streven naar een militaire dictatuur pleegde de Organisation Consul in twee jaar tijd zeker 354 moorden. Zo werd naast Rathenau in 1921 ook minister van Financiën Matthias Erzberger van de Zentrumspartei neergeschoten omdat hij namens zijn land het Verdrag van Versailles had ondertekend. Na de moord op Rathenau werd de Organisation Consul verboden en vervolgd. Ehrhardt ontvluchtte tijdelijk het land. Zijn kameraden vonden een thuis in de door hem opgerichte Bund Wiking en de Sturmabteilung (SA) van de nazi's. Ehrhardt stierf in 1971 in Oostenrijk.

Eerder schreef Ivo van de Wijdeven voor Geschiedenis Magazine over de Kapp-putsch die Ehrhardt en zijn vrijkorps in 1920 pleegden, en over de gewelddadige nasleep. Scan de QR-code of ga naar www.geschiedenismagazine.nl/kapp-putsch



47.000 ton goud) aan herstelbetalingen voor de Eerste Wereldoorlog. De oorspronkelijke geallieerde eis was nog veel hoger, 269 miljard goudmark, maar toch werd het Rathenau aangerekend dat hij nauw betrokken was bij de onderhandelingen over de herstelbetalingen. Ook zijn opstelling dat de Duitsers alle bepalingen van het gehate Verdrag van Versailles stipt moesten nakomen en tegelijkertijd moesten proberen het te laten herzien, werd hem op z'n zachtst gezegd niet in dank afgenomen. Hij kreeg met de overige 'Erfüllungspolitiker' van het kabinet het verwijt Duitsland willoos uit te leveren aan de geallieerden en zo naar de afgrond te leiden. In de ogen van rechts-nationalistische politici, vrijkorpsen, NS-DAP'ers en hieraan gelieerde pers kon de Jood Rathenau sowieso niets goed doen. Het antisemitisme tierde welig, zeker nadat in juli 1919 de *Protocollen van de Wijzen van Sion* in het Duits werden uitgegeven. Dit beruchte fictieve plan voor Joodse wereldheerschappij uit de koker van de Russische geheime dienst, gaf antisemieten reden om te geloven dat Rathenaus werk voor de Kriegsrohstoffabteilung tegelijk een poging was om marktaandeel te veroveren. Rathenau was het mikpunt van rechtse haat maar hij verborg zich niet. Toen hij in februari 1922 als minister van Buitenlandse Zaken werd gevraagd voor het kabinet-Wirth II, vroeg zijn moeder vertwijfeld waarom hij toch in 's hemelsnaam 'ja' had gezegd. Het antwoord: 'Ik moest wel, mama. Ze hadden niemand anders.'

Verdrag van Rapallo

Als minister van Buitenlandse Zaken hield Rathenau weliswaar vast aan de bepalingen van het Verdrag van Versailles, maar werkte hij tegelijkertijd achter de schermen aan een diplomatieke meesterzet: het Verdrag van Rapallo met de Sovjet-Unie (16 april 1922). De twee pariastaten van Europa sloegen de handen ineen: de Weimarrepubliek erkende als eerste land de Sovjet-Unie en Moskou zag af van Duitse herstelbetalingen. In geheime bepalingen stonden de Sovjets de Duitsers bovendien toe om op Russisch grondgebied heimelijk te werken aan de wederopbouw van de Duitse krijgsmacht, die volgens het Verdrag van Versailles geen zware wapens mocht hebben en maximaal 100.000 manschappen mocht tellen. Rathenau hield zich ogenschijnlijk aan deze beperkingen, maar omzeilde 'Versailles' in feite op slinkse wijze: extra Duitse militairen trainden in de Sovjet-Unie en experimenteerden er druk met modern wapentuig. Maar dit was niet hoe 'Rapallo' in rechtse kringen werd ontvangen. Hier zag men alleen een Joodse samenzweerder, een

'buitenlandse agent' die het op een akkoordje gooide met zijn 'mede-Joden', de Russische bolsjewieken. Tijdens protestmarsen van rechts-nationalistische groeperingen schalden brute antisemitische leuzen door de straten: 'Sla dood die Walther Rathenau, dat godverdomde jodengrauw!'

Wilde klopjacht

Toen het drietal in de bruine Mercedes zo'n twee maanden later de daad bij het woord voegde, ging er een golf van ontzetting door de Weimarrepubliek. In heel het land kwam het tot massademonstraties tegen politiek geweld en voor de democratie. Honderdduizenden arbeiders legden 24 uur lang het werk neer en trokken door de straten ter nagedachtenis aan de industrieel Walther Rathenau. Rijkskanselier Joseph Wirth sprak bij de staatsbegrafenis een indrukwekkende gedenkrede uit. De slotzin luidde: 'Daar staat de vijand die zijn gif in de wonden van een volk druppelt. Daar staat de vijand – en er is geen twijfel over mogelijk: deze vijand staat aan de rechterkant!'

De autoriteiten ontketenden een wilde klopjacht op de moordenaars die eindigde met een schietpartij in kasteel Saaleck, 60 kilometer ten westen van Leipzig. De daders overleefden dit niet; de wijdvertakte rechts-nationalistische Organisation Consul waartoe zij behoorden, werd opgerold. Deze terreurorganisatie had gehoopt met een moordcampagne een nieuwe linkse opstand uit te lokken, met als ultieme doel de Weimarrepubliek ten val brengen en een militaire dictatuur vestigen (zie kader).

Er wordt daarom wel gezegd dat Walther Rathenau het eerste slachtoffer van het Derde Rijk was, maar welbeschouwd hoorde hij tot de laatste slachtoffers van het Duitse keizerrijk. Zijn moordenaars waren verbitterde oorlogsveteranen die verlangden naar het herstel van de monarchie. In ieder geval was de moord tekenend voor het gewelddadige nationalisme en de instabiliteit van de Weimarrepubliek. Of de energieke Rathenau de ondergang van de democratische republiek had kunnen voorkomen? We zullen het nooit weten.

Ivo van de Wijdeven is historicus en politiek analist.

VERDER LEZEN

- **Florian Huber**, *De wraak van de verliezer. De opkomst van rechts-terrorisme in Duitsland*, Hollands Diep, 2021